

HERMENEVS

29^e JAARGANG, AFL. 3 — 15 november 1957

Met Pindarus en Herodotus te Kyrene

Voor de philhelleen is het een vreugde zijn dichters en schrijvers te kunnen beleven in de verre Griekse kolonie, die zij zelf bezocht hebben. Met scherpe blik heeft het Delphisch orakel aan de eindeloze, troosteloze woestijnkust van Noord-Afrika het vruchtbare plateau ontdekt, waarop bewoners van Thera in de zevende eeuw op bevel van de Pythia een kolonie gesticht hebben. Niet zonder horten is het bevel van het orakel uitgevoerd; Herodotus vertelt, hoe het zijn toevlucht moest zoeken tot het beproefde pedagogische middel van spot om de weifeling der emigranten te overwinnen:

Kent gij beter dan ik, die er kwam, schoon Libye's weiden,

Gij, die er zelf niet waart, voorwaar ik bewonder Uw wijsheid.

Tenslotte werd Kyrenaika een Griekse oase, die het moederland bij hongersnood met graanzendingen kon helpen. Het klimaat op het plateau, 600 m boven zee, anders dan de verzengende hitte van de landen rondom, kan soms ruw zijn. Pindarus zelf heeft zeker kennis gemaakt met de donkere regenluchten (*κελαινεφέων πεδίων*); maar aan de vele regens van de streek, „waar de hemel doorboord is” (Herodot. IV 158) dankte men de vruchtbaarheid.

Wie meent in antiek Hellas wel thuis te zijn, kan hier nieuwe verrassingen beleven. De eerste indruk is al beslissend. In Kyrene aangekomen, overziet men met één oogopslag in de diepte van; een ravijn het heiligdom met de tempel van Apollo Karneios, omringd door een krans van vele andere tempels in een grootse omgeving, die aan het temenos van Apollo te Delphi herinnert. Het ravijn wordt beheerst door de rots van de akropolis, aan de voet waarvan in een donkere grot onafgebroken het water van de bron Kyre vloeit, een combinatie, waardoor deze plek was aangewezen als kern voor de te stichten kolonie.

Afgedaald voelt de bezoeker zich onweerstaanbaar getrokken naar de bron; de magische werking, aan het bronwater toegeschreven (*ὑδωρ σεβαστόν*, aqua augusta), heeft daar een geheime cultus doen ontstaan. De opgravingen in samenwerking met een *lex cathartica* op een inscriptie maken een reconstructie hiervan moge-

lijk. In samenhang met de bron is een driehoekig terrein aan alle kanten door hoge muren beschermd tegen ongewenste blikken, te vergelijken met de strenge afsluiting van het heiligdom te Eleusis. In de steile rotswand van de akropolis zijn diepe gangen en kamers uitgehakt met rijen nissen voor zitbaden naast en tegenover elkaar, bestemd voor baden in gemeenschap. Boven de nissen stonden lampjes, die fantastische licht- en schaduweffecten toverden. De *lex cathartica* van ongeveer 300 v. Chr. schrijft voor, dat vrouwen voor de huwelijks-gemeenschap en ook voor de bevalling ter zuivering moesten afdalen in het nympheion bij Artemis, in een inscriptie Artamis Katagogis genoemd. Vroeger meende men, dat hiermede gewelven werden bedoeld onder de Artemistempel, die met de Apollotempel het centrum van het heiligdom vormt. Maar het zijn al weer inscripties, die de oplossing geven; de grot van de eigenlijke bron is gemakkelijk toegankelijk; de eeuwen door hebben bezoekers hun namen op de wanden geschreven, o.a. een priester 284 v. Chr.: ἰσηλθεν εἰς τὰς νύμφας ἱερεὺς Ἰούλιος; een inscriptie uit 283 vermeldt: ἐν τῷ νυμφαίῳ. (Afb. 1¹).

Het nympheion was dus gelegen bij de heilige bron.

De *lex cathartica* schrijft voor, dat aan de Arkos, de Berin, poten, kop en huid van het offerdier worden geschonken. De Berin was de priesteres van Artemis, die zich zelf als berin kon manifesteren; uit Aristophanes (*Lysistrata* 645) weten wij, dat te Athene meisjes als „arktoi” moesten dienen in de cultus van Artemis.

De oorsprong van deze geheimzinnige berinnencultus wordt ont-huld door nieuwe opgravingen te Gortys in Arkadië, het berenland, met de berenmythologie van Artemis-Kallisto. Daar is een dergelijk ondergronds badlokaal gevonden met negen badnissen in een kring voor baden in gemeenschap. Dit kan het voorbeeld voor Kyrene zijn geweest.

Van de bron naar de Apollotempel afdalend, passeert men een fontein, versierd met een groep van de nymph Kyrene, die een leeuw omklemd houdt. Zij is genoemd naar de bron evenals de stad, wier beschermster zij is.

Pindarus (*Pyth.* IX 17) vergast ons op een verhaal vol humor temidden van zijn plechtige poëzie, als hij vertelt hoe Kyrene, toen zij in de bergen van Thessalië een leeuw bedwong, de liefde van Apollo wekte. Schijnbaar naïef vraagt Apollo raad aan de wijze

¹ Zie voor deze en volgende afbeeldingen tegenover pagina 40 e.v.

kentaur Chiron, of hij Kyrene mag bemachtigen. Chiron bespot Apollo, die immers alle toekomst kent, over die vraag: Apollo weet zelf best, dat hij Kyrene zal ontvoeren naar Libye en haar daar zal vestigen als heerseres over het land. De kunst vereeuwigde de kranige daad o.a. door een reliëf, waarop Kyrene wordt bekranst door Libya. te kennen aan het nationale kurketrekker-kapsel, nog in Noord-Afrika door Bedoeinen-vrouwen toegepast (afb. 2).

Op de ruime offerplaats tussen de tempels en de altaren van Apollo en Artemis werd het grote Karneia-feest gevierd. De zwijgende ruïnes kan men tot leven brengen door de gedichten van Pindarus en Callimachus. Wij zien de altaren met bloemen versierd; paardegetrappel klinkt op het plaveisel van de weg, waarlangs de processie afdaalt van de agora, waar het heroön van Battos, stichter en eerste koning van Kyrene een ereplaats bekleedt (Pyth. V. 90). Als van een natuurlijk theater zijn de hellingen rondom bezet door de volksmenigte, die neerziet op het feestterrein en de zangen mee aanhoort.

Heel anders wordt onze stemming, als wij ons richten naar het uitzicht over de verre vlakke tot de zee in het verschiet (afb. 3). Dichterbij, op de voorgrond verbreidt zich de dodenstad, die als een brede gordel de stad der levenden omsluit en haar daardoor die bijzondere wijding geeft, die reeds bij het naderen de bezoeker treft. In de bloeitijd (vierde en derde eeuw), is aan graven en dodencultus even grote zorg gewijd als aan tempels en verering der goden. Daarvan getuigen de graven met voorgevels als van tempels; ook heeft men wel eens een afzonderlijk tempeltje boven het eigenlijke graf opgericht (afb. 4, 5).

Iets meer van de begrafenisgebruiken leert een groep beelden in deze bijzondere nekropolis, die een unicum op zichzelf vormen. Het zijn vrouwenbeelden ten halven lijve, alsof ze uit de grond verrijzen. Sommige plooiën normaal een sluier over het hoofd, bij andere omfloerst deze de helft van het gezicht; moeilijk verklaarbaar zijn bustes, niet verder gaande dan de schouders, met geheel onbewerkt gelaat. Verscheidene dragen een polos op het hoofd als goddelijk attribuut. Op de graven geplaatst, soms in een nis waarin zij passen, verbeelden zij vermoedelijk een godin, die uit de aarde verschijnt (afb. 6). Ren studie van Prof. Wagenvoort, die herinnert aan wedergeboorte na de dood uit de schoot van Moeder Aarde, brengt ons op de gedachte, dat deze beelden misschien willen aan-

duiden, dat de gestorvene evenals de godin bij haar anodos, uit het dodenrijk zal herrijzen.

Niet alleen aan goden en doden, ook aan de openbare gebouwen en woningen is grote zorg besteed. Kyrene moet in de bloeitijd een weelderig leven hebben geleid. De opgravingen hebben een schat van beelden en vazen opgeleverd, waarmee enige musea en magazijnen gevuld zijn en die alleen al de pelgrimstocht naar deze verre haard van Griekse beschaving belonen. Vroegere vondsten zijn in Europese musea verspreid. Van de vele Griekse vazen is de Arkesilas-schaal in het Cabinet des Medailles te Parijs het meest bekend (ongeveer 560). Of deze in Vulci gevonden schaal uit Kyrene afkomstig is, staat niet vast; in elk geval geeft hij een amusante schildering van het leven aldaar. Evenals te Carthago waren de vorsten hier groothandelaars. Op de schaal houdt koning Arkesilas II, ὁ χαλεπός, persoonlijk toezicht op het wegen van de balen silphion, het raadselachtig gewas met niet-Griekse, Libysche naam, waaraan Kyrene mede zijn voorspoed te danken had. „Silphion van Battos” betekent bij Aristophanes het toppunt van rijkdom. Van het sap (laser) maakte men geneesmiddelen en kruidenrijen. Het werd in het groot geëxporteerd; de plant is afgebeeld op de munten van Kyrene en Barke (afb. 7). Hij is nog altijd niet met zekerheid geïdentificeerd.

De „Arkesilas” op de schaal wil geen portret zijn; een werkelijk portret, een voortreffelijk bronzen origineel, door een diadeem als vorstelijk gekenmerkt en gedateerd in de regeringstijd van Arkesilas IV (omstreeks 450), wordt wel als diens portret beschouwd (afb. 8). Zeer welkom zou ons een portret zijn van de vorst, die wij ontmoeten in Pindarus' grootste en mooiste ode (Pyth. IV), waarin hij gehuldigd wordt, maar ook ernstig vermaand. Lid van de adelstand evenals de vorst, acht Pindarus zich als oudere daartoe gerechtigd. Na een lange voorbereiding komt hij in vernuftige inkleding tot de kern van zijn zang: eerherstel te vragen voor de verbannen Damophilos. In de poëzie van de bezielde zanger klinkt al de dreiging van de revolutie, waardoor na enkele jaren Arkesilas zal te gronde gaan.

Een marmeren Zeuskop, ook kunsthistorisch belangrijk, is gevonden in de meest indrukwekkende tempel in het noordoosten van de stad (ongeveer 460), te vergelijken met de reusachtige tempels op Sicilië. Van het cultusbeeld, een navolging van de Zeus

van Phidias te Olympia, is alleen een grote teen bewaard (30 cm. lang), maar een zorgvuldige reproductie van het hoofd van Zeus met sporen van verguldsel (van Pentelisch marmer, h. 38 cm., gedateerd 2e eeuw na Chr.) geeft een goede indruk van de stijl van het grote beeld (afb. 9).

Bij de overige godenbeelden blijkt de bijzondere voorkeur voor Aphrodite en de Gratiën, bevestigd door Pindarus' „tuin van Aphrodite” (Pyth. V 24). Dit is te verwachten in de stad van Aristippus en de Hedonisten, voor wie genot het hoogste goed was.

Te midden van vele contacten met Egypte en verwickelingen in de politiek treft ons de zuiverheid, waarmee de Griekse geest zich in de beeldhouwkunst wist te handhaven. Een portret, vermoedelijk van Berenice, brengt ons in een brandpunt. Als Kyreense prinses wordt zij, 5 jaar oud (in 257), verloofd met de Egyptische kroonprins, als pharao Ptolemaeus III Euergetes. Haar moeder Apame verkiest later voor haar Demetrios Kalos, maar bezwijkt zelf voor zijn schoonheid. Berenice laat hem afmaken en trouwt met haar eerste verloofde (247). Hij moet spoedig daarna ten strijde trekken; na zijn behouden thuiskomst wijdt Berenice een lok als *ex voto* aan Aphrodite. Hoe die later aan de hemel geplaatst wordt, vertelde Callimachus (en vertelt ons Catullus, carmen 66). Het portret bewaart de trekken van de prinses, even vastberaden als bekoorlijk (afb. 10). Haat lok, die haar van zo nabij heeft gekend, sprekende ingevoerd in het gedicht van Catullus, noemt haar „*virginem magnanimam*” (vers 26). Hij vertelt: ons ook, dat ze blond haar had en dat ze dol was op parfum (vers 78): samen met haar heeft hij overvloed van Syrisch reukwerk gedronken. Daarop zinspeelt ook Callimachus, die niet alleen haar lok, maar ook haar zelf als vierde Charis bezingt (epigram 51).

Het vergulde haar van de portretkop, het gezicht blank gepolijst als ivoor, de lippen karmijnrood bewerken een bekoring, die bijna haar oosterse felheid doen vergeten.

De Romeinse monumenten: een forum, een amphitheater, een kostbare badinrichting en met mozaïeken versierde villa's brengen ons in de tijd van Simon van Kyrene. thans wel de meest bekende burger van deze boeiende stad.

Utrecht.

G. VAN HOORN.

De Franse opgravingen te Bolsena

Uit de antieke teksten en uit archeologische monumenten is ons bekend, dat de Etrusken in een krachtige statenbond van twaalf steden waren georganiseerd. Een reliëf uit de tijd van de Etruskoloog Keizer Claudius, gevonden te Caere en bewaard in het Museum Lateranen te Rome, geeft enkele van deze steden weer met hun bepaalde beschermgod. Een van de oudste, lange tijd ook een van de rijkste en sterkste steden was de stad Volsinii, waarvan de naam vermoedelijk is terug te leiden op een gens Velsu, die als stichters hun naam aan deze vroege nederzetting gaven.

De stad, die aan het gelijknamige meer van Bolsena ligt, was als de meeste oude steden van nature door het heuvelachtig terrein verdedigd. We moeten echter onmiddellijk een onderscheid maken tussen het oude Volsinii en Volsinii novi, zo goed als in het Faliskisch gebied ten Noorden van Rome een Falerii novi het vroegere Falerii veteres heeft vervangen. Deze nieuwe steden werden op enige afstand van hun voorgangers onder dwang van de veroverende Romeinen aangelegd. Opmerkelijk was, dat men in het geval van Volsinii wel wist waar de Romeinse stad lag, maar volkomen in het onzekere verkeerde over de ligging van de voorafgaande Etruskische stad. En juist deze moest de belangrijkste gegevens bieden voor de kennis van het vroege Italië. Vandaar dat de Fransen sinds enkele jaren o.l.v. de jeugdige geleerde Raymond Bloch bezig zijn deze verloren stad te zoeken en deze ook vrijwel zeker hebben ontdekt¹.

Het Etruskische Volsinii is daarom zo belangrijk, omdat het een groot aandeel heeft gehad in het verzet tegen de optrekkende Romein, vooral in de vierde en derde eeuw v. C. De stad, die een zeer sterke muurgordel had (Zonaras, *Epitome* VIII, 7 spreekt van een *τείχος ὀχυρότατον* liet niets na om telkens opnieuw haar vrijheid en onafhankelijkheid te verdedigen. Na de val van de machtige voorpost Veji in 396 v. C. volgde voor de Romeinen vier jaren later oorlog met Volsinii (Livius, V, 31). De Romeinen hadden aanvankelijk te kampen met hongersnood en pest en daarom sloten zich

¹ De vondsten worden besproken door Bloch in de *Mélanges de l'École française à Rome* 1947, pp. 99 vv.; 1950, 53 vv.; 1953, 39 vv.; 1955, 49 vv. en kort in zijn boek *Les Etrusques*, Paris 1954 (Italiaanse bewerking als n°. 55 verschenen in de Serie „Saper tutto”).

tot overmaat van ramp de overmoedige Sappinaten bij Volsinii aan. Maar het volgend jaar ging het beter: beide steden werden verslagen en moesten een wapenstilstand van twintig jaar sluiten (Livius, V, 32). Voorlopig horen we niets over Volsinii, maar de bedreiging van de Romeinen werd toch voortdurend als een kwelling gevoeld. Wanneer deze dan ook in 326 v. C. bij hun worsteling om Midden-Italië in strijd met de wilde bergstam van de Samnieten geraakten, waagde Etrurië en daarmee Bolsena opnieuw een kans. Na het Caudijnse juk (321 v. C.) herstelden de Romeinen zich en dumpen het ongere Ciminische woud binnen, dat Volsinii aan de Zuid-kant beschermt (Livius, IX, 36: *silva Ciminia magis tum invia atque horrenda quam nuper fuere germanici saltus*), Tenslotte onderwierp. P. Decius Mus enkele castella (Livius, IX, 41), verwoestte er sommige van, waarna eind vierde eeuw de vijandelijkheden weer ophielden.

In deze periode bleek eigenlijk eerst goed, hoe de leden van de Etruskische stedenbond niet probeerden gezamenlijk stand te houden tegen de Romeinen, maar dat elk apart vocht voor eigen lijfsbehoud. Zij gaven hun vijanden als het ware zelf het „divide et impera” in de mond. In de derde Samnietische oorlog (208 —290) richtten de inwoners van Volsinii zich weer opnieuw tegen Rome. Volsinii, Perugia en Arretium moesten echter vrede vragen en een verdrag sluiten voor de duur van veertig jaar. Maar vlak voor de oorlog met Pyrrhus schonden zij dit verdrag en wisten zij de inwoners van Vulci als bondgenoten voor zich te winnen. Hun poging om aan een overheersing te ontkomen liep uit op een volslagen mislukking (280 v. C.). Het oude Volsinii gaat nu de ondergang tegemoet. De inwoners worden ontevreden over de sociale toestanden. De aristocraten zagen zich onder druk genoodzaakt aan slaven en vrijgelatenen de volledige vrijheid te geven en nog was de revolutie niet te stuiten. In deze benarde positie riep een Samnietische gastvriend van een kennelijk Romeins gezinde familie in Bolsena de hulp van de Romeinen in — tenminste zo schetsen de Romeinse historici de situatie. De stad, *opulenta, moribus et legibus ornata* (Val. Max., IX, 1), gaat door een verwoesting en plundering onder bevel van M. Fulvius Flaccus in 265 v. C. ten onder (Zonaras, *Ep.*, VIII, 7).

Het nieuwe Volsinii, dat nu werd gebouwd, bevindt zich op de tegenwoordige heuvel Mercatello. Van deze stad zijn een amfi-

theater en verschillende Romeinse gebouwen bekend. Een villa van een zekere Laberius Gallus en ernaast een andere villa werden in 1882 en 1929 opgegraven. Meer bekende persoonlijkheden van Bolsena afkomstig zijn de dichter Rufus Festus Avienus en de beroemde Lucius Aelius Sejanus, de gunsteling van Tiberius (Tacitus, *Ann.*, IV, 1).

In het probleem van de ligging van Volsinii veteres hebben sommige geleerden gedacht aan Orvieto, dat 14 km van Bolsena ligt; maar — zo redeneert Bloch — Orvieto heeft geen muren (Procopius, *Bell. Goth.*, II, 20, 8) terwijl van Volsinii juist de sterkte van de muren wordt geprezen. Toen de Fransen in 1947 de spade in de grond staken, ontdekten ze op een van de heuvels, de Poggio Mozzetta, een zware tufmuur, waarvan het materiaal uit de onmiddellijke omgeving, de Giglio-heuvel, afkomstig is (vgl. Vitruvius, II, 7). Op sommige plaatsen is deze muur, waarvan de blokken los op elkaar zijn gezet, drie rijen dik, op andere punten slechts één rij. Weer een ander gedeelte vertoont twee parallelle muren, welke onderling door verticale blokken met elkaar zijn verbonden. Voor zover men heeft kunnen vaststellen, omvat de muur verschillende heuvels en omgeeft de gehele stad. Bolsena schaart zich dus in de serie Rome, Volterra, Cortona, Tarquinia e.a., hetgeen wijst op een buitengewone beveiliging. Want ondanks het feit, dat sommige heuvels al van nature bijzonder gunstig lagen, heeft men zich toch niet zoals te Pompeji, Veji, Vulci e.a. tevreden gesteld met een gedeeltelijke muur.

Opmerkelijk is tevens, dat de eigenlijke Acropoliis zich niet in het centrum van de stad bevindt. De Mozzetta, de Acropolis-heuvel, ligt echter wel binnen de grote omheiningsmuur. Dit is niet altijd het geval: te Praeneste b. v. staat de Acropolis op zichzelf en wordt ook door een aparte muur omgeven. Op enkele resten van de muur, waarin geen enkele toren is waargenomen, bevinden zich lettertekens en wel op de binnenkant en dan op plaatsen van bijzonder strategisch belang. Voor deze tekens is moeilijk een verklaring te vinden, misschien moet men wel — zoals de Fransen voorstellen — hieraan een magische uitleg geven, waardoor de stadsmuur op deze plekken tegen vijandelijke aanvallen beschermd wordt.

Wanneer men Bolsena bezoekt, bewondert men de dominerende positie van de stad over het omliggend gebied. Volsinii is niet voor

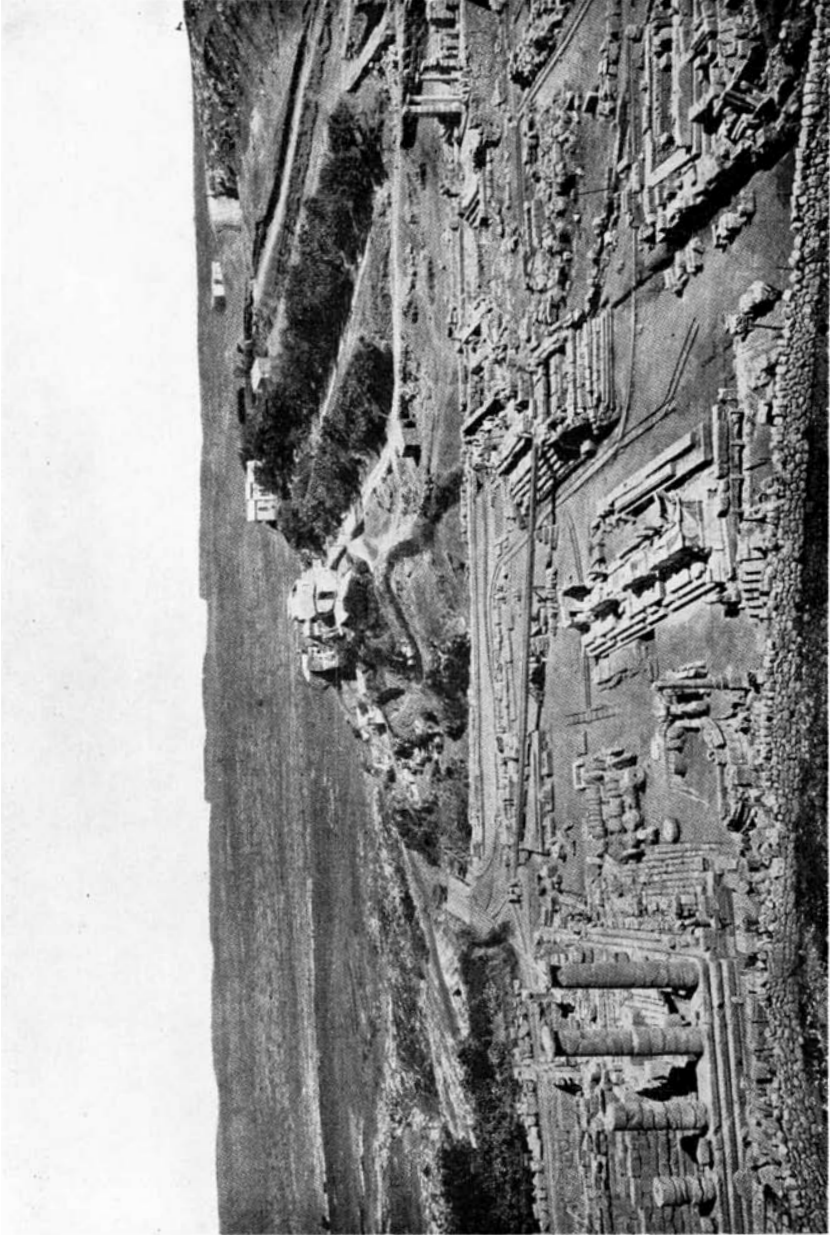
Afb. 1. Grot van de „Kyre”bron te Kyrene

Afb. 4. Graftempeltje bij Kyrene

Afb. 2. Relief van Kyrena met de leeuw

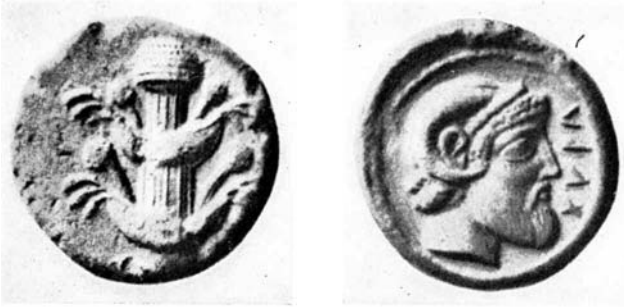
Afb. 3. Apollo-heiligdom en uitzicht

Afb. 5. Graf onder graftempeltje bij Kyrene

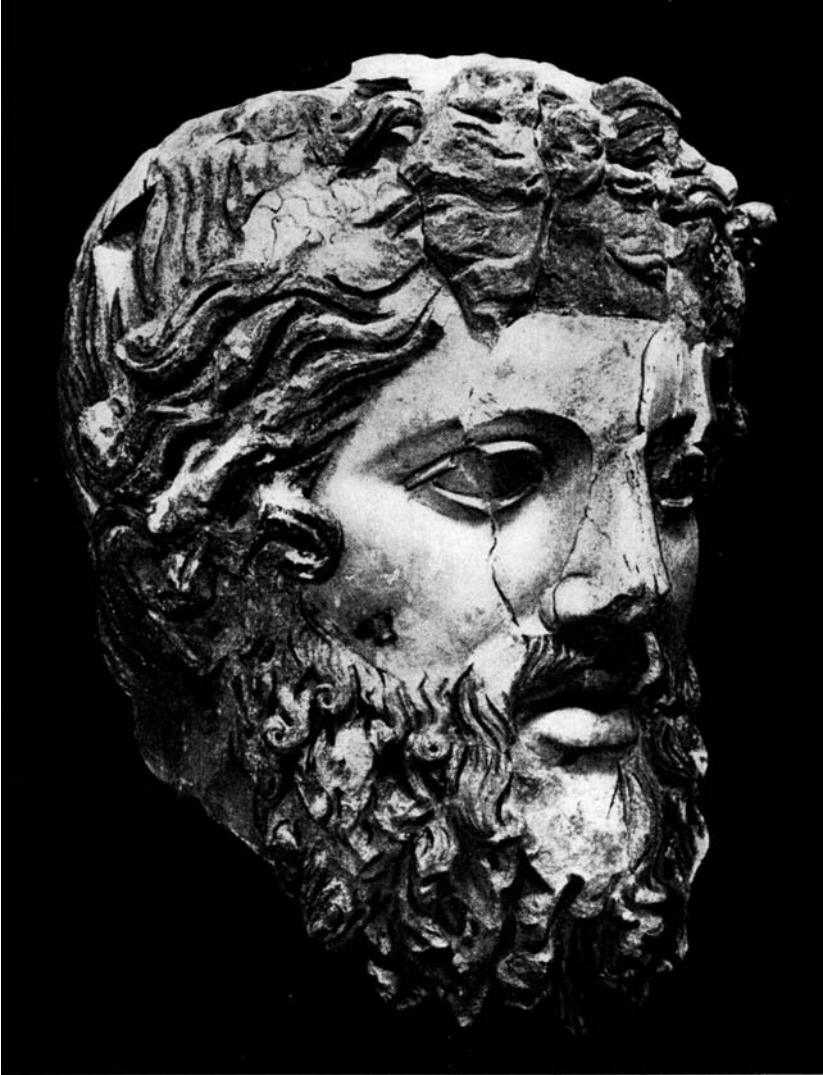
Afb. 6. Grafbeeld, Kyrene

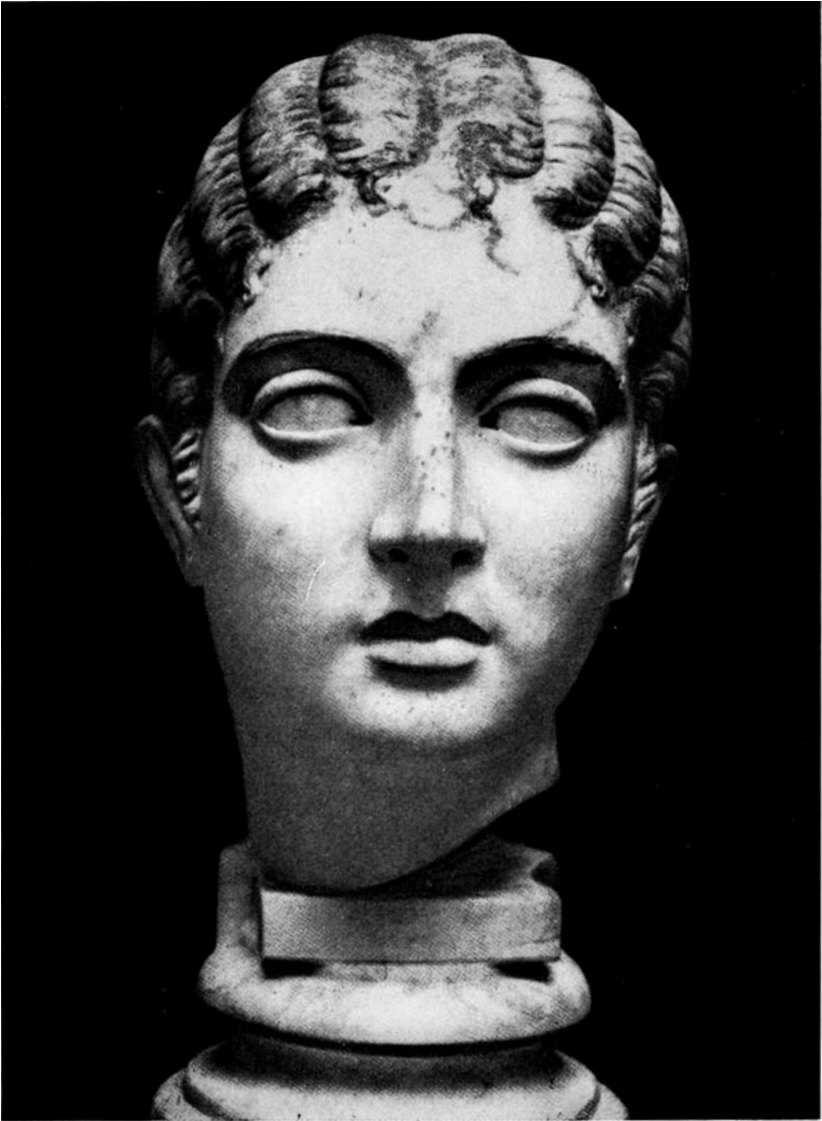
Afb. 7. Munt van Kyrene met silphium

Afb. 8. Bronzen kop, Kyrene

Afb. 9. Zeuskop, Kyrene

Afb. 10. Portret van Berenice, Kyrene

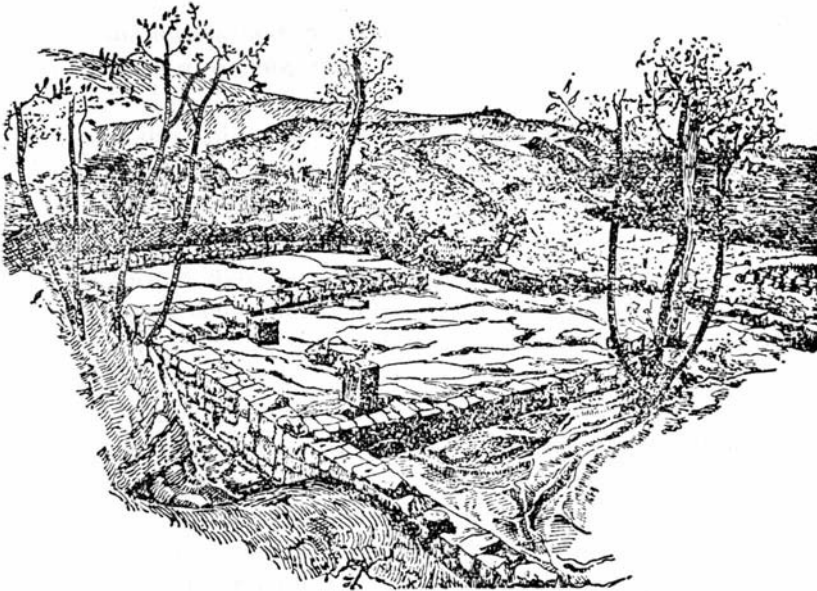
niets in de Oudheid beschouwd als *caput Etruriae* (Val. Max., IX, 1), waartoe natuurlijk ook nog meewerkte, dat men hier jaarlijks in het fanum Voltumnae bijeenkwam. De heuvels, welke vermoedelijk door de blokkenmuur werden omgeven, zijn de Poggio delle Gratte, de Casetta, de Giardino en de Pozzarello en gedeeltelijk de Mercatello en Montebello. Op elk van deze heuvels heeft men onderzoekingen verricht. Reeds voor de opgravingen van de Fransen was bekend, dat op de Pozzarello aan de voet van de Poggio Casetta het heiligdom lag van Dea Nortia¹. Livius, VII, 3, 7: *Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae, Etruscae deae, comparere diligens talium monumentorum auctor Cincius adfirmat*. Bij de Etrusken ligt de wetenschap in de godsdienst vervat: in de gewoonte elk jaar een spijker te slaan in de tempel van Nortia wordt de tijdrekening met deze godin verbonden. Het is zeer waarschijnlijk, dat de Romeinen deze gewoonte overnamen en toepasten in het spijker-slaan in de Jupiter-tempel te Rome (Livius, VII, 3, 5: *Lex vetusta est, priscis litteris verbisque scripta, ut, qui praetor maximus sit, Idibus Septembribus clavum pangat; fixa fuit dextro lateri aedis Jovis optimi maximi, ex qua parte Minervae templum est. Eum clavum, quia rarae per ea tempora litterae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt eoque Minervae templo dicatam legem, quia numerus Minervae inventum sit*. De godin is met het onafwendbare verleden verbonden maar misschien ook met de toekomst. Zij is een godin geweest van genezing en het lot (Martialis Cap., I, 88) en te vergelijken met de Mater Matuta te Satricum (= Conca) en de Fortuna te Praeneste. In een *favissa* bij de tempel zijn ex-voto's gevonden, die de gelovigen haar uit dank hebben gewijd: gouden, zilveren en terracotta beeldjes van de godin², ogen en gezichten van goud (vgl. gaven voor de Bona Dea) en beeldjes van haar priesters, die als haruspices zijn voorgesteld. In een inscriptie (CIL XI, 2685) wordt zij als magna sancta betiteld; een nieuw ontdekte inscriptie, op de plaats van haar heiligdom door de Fransen ontdekt, is gewijd aan Ceres (vgl. CIL XI, 2682), hetgeen mogelijk meer zekerheid geeft, dat zij invloed uitoefende op de natuur, zoals zij dat deed op het menselijk leven.

¹ E. Gabrici in *Monumenti Antichi* 1906, 107 vv.; E. Bemert in *P. W. s. v. Nortia*; Wagner in Roscher s. v. Nortia.

² L. A. Milani, *Il Museo archeologico di Firenze*, I, Firenze 1912, 60 *cf.* CRAI 1946, 490.

Het onderzoek van Bloch op de Poggio Casetta leverde een tempel op, die zonder podium direct op de rots is gebouwd. Volgens de Etruskische gewoonte is de oriëntatie Noord-Zuid, maar zeer bijzonder is, dat deze driedelige tempel meer breed dan lang is. Tegen de achtermuur van de cella was een bank gemaakt, om offeranden op te plaatsen; precies in het midden staat het altaar (zie afb.). Aan wie de tempel is gewijd, is nog niet uit te maken.

Enkele andere kleine opgravingen in de omgeving hebben interessante resultaten opgeleverd. Op de Poggio Pesce, een twintig

meter hoge heuvel aan het meer en ongeveer vijftig meter van de ringmuur verwijderd, werd een gedeelte van een begraafplaats ontdekt, waarvan het materiaal begint in het einde van de 7^e eeuw v. C. en doorloopt tot in het hellenistisch tijdvak. Een geplaveide weg leidt naar een grote tempel met gaten in de vloer voor palen, die het dak moesten ondersteunen. In de vloer lopen enkele gootjes, om water of om bloed van slachtdieren af te voeren. In de N.W.-muur is een opening, die verbinding heeft met een bothros. Het altaar bevindt zich achter in de tempel.

Op een andere heuvel, de Civita geheten, en vier km ten Z. van Bolsena, werden eveneens grafkamers gevonden uit de zesde en vijfde eeuw v. C. De heuvel werd vroeger dan Volsinii zelf bewoond

en is omgeven door een verdedigingsmuur, die op van nature versterkte punten is onderbroken. Vermoedelijk was deze heuvel een voorpost van Volsinii veteres en werd zij voor de ondergang van de stad verlaten. Er is een kleine tempel, waarvan het muurwerk bestaat uit ruwe stenen en tufblokken. Binnen in de zaal werd een depot van vijftig gewichten gevonden. Zij wegen ong. een pond en zijn van baksteen. Zij zijn imitaties van weefgewichten en dus wijdingen. Sommige dragen lijnen of letters (een exemplaar in mijn bezit draagt XV aan de onderkant en weegt 550 g; een ander exemplaar werd geschonken aan mijn reisgenoot en vriend Dr. G. J. D. Aalders uit Arnhem). In meerdere vroeg-Italische heiligdommen trof men dergelijke gewichten aan, o.a. in het onlangs ontdekte heiligdom van Feronia in Scorano bij Capena. Bloch veronderstelt m. i. zeer terecht, dat deze wijdingen tot doel hadden de zegen van de godin over de vrouwen en hun handwerk af te smeken. Ook dit heiligdom was daarom wel aan een godin gewijd. Evenals de zojuist vermelde tempel op de Poggio Pesce vertoont hij brandsporen; over de laatste kan men volgens de vondsten zeggen, dat deze is verloren gegaan bij de vernieling van de stad.

Het is aan de Franse opgravers tot nu toe niet gegeven één inscriptie naar voren te brengen, welke een volkomen bevestiging geeft van hun veronderstelling, dat zij nu inderdaad Volsinii veteres aan het opgraven zijn¹. Is dit het geval, dan kan men vaststellen, dat de Romeinen na de verwoesting in 268 v. C. de nieuwe stad gedeeltelijk hebben gebouwd op de plaats, waar eerst de Etruskische stad lag. Resten van een Romeinse porticus in het lagere gedeelte van de oude stad bewijzen dit. Het is mogelijk, dat de Romeinen het heiligdom van Nortia hebben ontzien, zoals het fanum Voltumnae. De Etruskische god Voltumnus hebben zij naar Rome overgebracht, Nortia niet. Uit de vondsten te Veji blijkt intussen, dat er tussen Veji's verwoesting en het *Municipium Augustam Vejens* niet een volkomen verwoeste stad ligt, maar dat er een zekere continuïteit is geweest². Mogelijk was dit in Bolsena hetzelfde en daarom is het voor de stelling van de Fransen eerder een *pro* dan *contra*, dat Orvieto veertien km van Bolsena ligt, dat zelf zich hoogheerlijk verheft boven het hemelsblauwe meer.

Rome.

M. J. VERMASEREN.

¹ Er blijven dan ook nog sceptici als b.v. P. J. Riis, *Etruscan Art*, Copenhagen 1953, 24.

² Maria Santangelo in *Latomus* VIII, 1949, 43 vv.